

VII. „ОЙ, З-ЗА ГОР - ГОРИ ТА БУЙНИЙ ВІТЕР ВІЄ“...

Над річкою, над левадами, над луками котився теплий туман. Крізь нього казково виглядали старі верби й осокові, що зараз скидалися скоріше на тропічні праліси; очерета здавалися за бамбукові хаші, а саодинокі дерева на луках виглядали велетнями, що встали з небуття, щоб подивитись на цей світ і на змиршавілих людей. Не дзвеніли на греблі весело молотками ковалі; не їхали шляхом валки хур до міста; не гонив пастух череди на толоку; не стукали праниками жінки на кладках; в сгайнях сонно пирскали коні; в загородах лежали воли й ліниво ремигали; в кошарах темними купама лежали вівці. Та ось на сході блиснула тоненька золота смуга - вісник близького дня. Першим заревів бугай у болоті, задержали держачі, на леваді почав бити перепел, свиснула якась пташка рання. Небо рожевіло, розгорялось і скоро запалало величезною пожежею. Туман почав танути, зникати; на тихих плесах кидалась риба; розправляючи крила, кахкали качки; пропливли з тихим гельготанням гуси; деь ударилось відро об цямрину, в чистому повітрі далеко розносились перші

людські голоси. Починався день з його турботами, працею, радощами й горем.

Цього літнього ранку на подвір'ї Грицька Запорожця, одного з нащадків Антона Запорожця, можна було бачити таке. Грицько сидів на лаві, а поруч нього стояв високий білявий хлопчик років дванадцяти, його старший син. Грицькова жінка Марія худа й змучена, тримала в руках ікону і говорила зі слізьми:

— Поцілуй, синку, святу ікону і хай тебе пресвята борогодиця візьме під свій святий покров. Шануйся, сину, серед чужих людей, не забувай батька, матір, почитуй бога, то і в життю він пошле тобі щастя!..

Хлопчик побожно перехрестився й поцілував ікону. Мати полізла до скрині і вийняла невеликого срібного хрестика.

— Благословляю тебе, сину, оцим хрестом!.. Не скидай його ніколи! Скинеш або загубиш — нещасливий будеш!..

Вона наділа йому на шию хрестика, а хлопчик нахилився, щоб поцілувати матері руку, при чому у нього з очей закапали гарячі сльози. З лежанки а полу на нього дивились ще чотири пари очей. Марія повернулась до них:

— А тепер попрощайся, сину, з братіками та сестричками, бо йдеш у чужу сторону, у чужі люди!

Він перецілував їх усіх і тоді всі троє вийшли у двір. Над обрієм саме сходило сонце. Батько й мати повернулись туди і почали побожно христитись, хлопцеві теж. Нарешті Грицько надів шапку й пішов до

воріт, хлопець, перекинувши торбину через плече, за ним, а Марія заголосила за сином, як за покійником.

Того материного голосіння й сліз тих Макар потім ніколи не міг забути. Правда, закони економічного розвитку йому були невідомі, не знав він і того, чому саме він мусить іти до міста. Але він якось підсвідомо відчував у цьому велику несправедливість, яка відривала його від рідних і кидала кудись у невідомий широкий світ. Це майбутнє лякало його, і поки він ішов поруч батька до станції, сльози весь час застидали йому очі. Він все оглядався назад, сподіваючись на якесь чудо,— і тоді б не треба було йому їхати з села, бо він бажав всією істотою своєю повернутись назад. Але чуда не трапилось.

До Енського вони прибули надвечір і зупинились у заїзді, де завжди слобожани зупинялися. Власник заїзду був настільки люб'язний, що коли взнав, за чим Грицько прибув до міста, то порадив йому, як пристроїти хлопця. Валяй, сказав він, на Ковалівку, там найшвидше його візьмуть. Другого дня вони пішли туди і почали ходити від робітні до робітні, при чому кожному хазяїнові Грицько пропонував узяти сина до себе за учня. Хазяї дивились на цього худорлявого високого хлопця і відмовлялись. Грицько почав уже зневірятись, але над вечір один власник кузні узяв хлопця. Грицько віддав сина в його повне розпорядження без ніяких умов.

З цього почалась справжня життєва путь Макарова. Можна б було написати про неї багато, а можна й кількома словами обмежитись. Одно слово, це була путь сотень і тисяч селяків, що їх нужда виштовху-

вала з села до міста і які проходили науку життєву серед стусанів хазяйських, стусанів старших робітників та майстрів, коли вони самі підросали, то так само починали роздавати ті стусани меншим; спершу бігали по горілку, а згодом і самі починали пити. Якихось моральних приписів Ковалівка не давала; хазяї найбільше дбали про те, щоб виховати в учнях покору і задоволення своїм становищем. Так, мовляв, споконвіку було, так і буде. Хто дужчий, хто здатніший, хто не ледачий, той може ще якнебудь досягти свого за допомогою бога; коли тобі в життю не щастить, то не ремствуй, а покірно неси своє ярмо. Макар прекрасно засвоїв цю життєву філософію і нічим особливо не візначався від решти своїх товаришів. Минуло чотири роки, як він служив у свого хазяїна і він уже витягся на підпарубочого, але щоб особливо встиг в своєму ремеслі, то цього не можна було сказати. Зате у нього почала прокидатись друга звичка— він почав вкидатись в горілку, а поруч з горілкою у нього з'явився нахил до бешкетів та бійки. Через один такий бешкет, коли він подержав добре свого хазяїна за барки, йому довелося покинути кузню, де він провів кілька років і йти шукати другої. Відтоді почалися його блукання від хазяїна до хазяїна, поки йому не пішов 21 рік і треба було ставати на призов. Поїхав до слободи і там зустрів Любку Гармашівну. Макар був непоганий з себе, та й Любка була хороша; постояли вони кілька разів удвох на вулиці і припали один одному до серця; закінчилося це залицяння тим, що м'ясницями Макар та Любка побралися. Макар тоді працював на так званих

„Нових Заводах“. Він винайняв на околиці Енського невеличку квартиру, перевіз туди жінку і життя пішло далі. Років зо два Макар жив нічого; він хоч і випивав, але дуже рідко. Заробітки у нього були непогані і він почав мріяти про власну хату. Цього йому не пощастило здійснити, бо посипались діти і жити стало скрутніше. А тут товариші - приятелі, а тут шинки та пивниці, що стерегли кожного робітника, дома ж жінка заклопотана, дитячий гармидер,— і Макар спершу помалу, а далі все дужче став випивати і проводити час у шинку. Любка не могла цього ні стерпіти, ні перенести, бо бачила, що чоловік більшу частину заробітку лишає по шинках. Спершу вона було хотіла його присоромити, потім почала плакати й нарікати, а далі дійшло й до сварок. Макар усе те слухав, а робив своє; в хаті з'явилися злидні, недостача. Любка плакала, кляла свою долю. Тоді Макар почав її бити.

Таке було становище на початку нашого оповідання. Та ми мусимо тут визнати ще одну рису Макарової вдачі,— він твердо вірив у бога і щонеділі ходив у церкву. Хоч би який він був п'яний у суботу, хоч би як боліла йому голова на похмілля, але він неодмінно вистоявав і утренью й обідню, при чому стояв на крилосі і гарним тенором підтягував півчим. Ото ж весь світ замикався для Макара — заводом, сім'єю, шинком і церквою.

* * *

Вогні на заводі погасли. Чорною юрмою робітники, не змивши бруду й сажі, виходять із заводського двору. Там, за ворітьми, на багатьох з них чекають

жінки, деякі з малими дітьми на руках; сьогодні саме получка і жінки намагаються перейняти своїх чоловіків по дорозі коли не для того, щоб завернути їх додому, то бодай, щоб вирвати у них трохи грошей перед тим, як вони потраплять до шинку. Тут, перед ворітьми, часто відбувались драматичні сцени: жінки поривались до чоловіків, а ті їх відштовхували, лаяли останніми словами, а то й били, а потім зникали за дверима ясно освітлених шинків, звідки вже було чути музику, там у п'яному чаді можна було хоч на короткий час забути і важку роботу, і хатні чвари та злидні, і виснажену жінку, і обірваних та голодних дітей. Це були не веселі випивки, це були скорше вияви чуття безнадійности розуміння того, що з життєвої петлі не вирватись, що все одно ти засуджений нести свою каторгу до самої смерти. Забутись хоч на хвилину, почувати себе щасливим, не думати про хатні турботи,—ось про що більшість з тих робітників, що сюди заходили, думала. І справді, вже за півгодини вони були п'яні і виспівували пісень.

Любка ніколи не виходила до заводських воріт зустрічати Макара. Раз гордощі їй цього не дозволяли, друге, сам Макар їй заявив, що коли вона вийде хоч раз і острамить його перед товаришами, то він уб'є її. Любка знала вдачу свого чоловіка і не ризикувала; нащо вона найбільше зважувалася, так це на те, щоб іноді здалеку стежити за ним, і зараз же тікала додому, як тільки він з'являвся, хитаючись у дверях. Але сьогодні вона й цього не могла зробити. Найменша дитина була хора і не можна було вийти з хати. Старші діти давно спали, і, Любка, взявши дитину на коліна,

сіла біля вікна і тоскно вдивлялась у темряву осінньої ночі. Повільно, вимотуючи нерви, тяглися години; дзигарі спершу показали десять, потім одинадцять, далі дванадцять, а Макара все не було. Серце Любчине наповнилось тривогою. З минулої получки Макар приніс додому всього кілька карбованців; а що ж, як і зараз проп'є всі, що тоді? В борг уже ніхто не дає, продавати нічого; і перед нею повстало марево голоду. Що то за доля нещаслива їй випала! А скільки хороших та статечних людей її сватало, не дивлячись на те, що вона була бідна. Вона не послухала добрих порад і пішла за майстерового, поласилась на легкий хліб, як їй казали — от і має. Доскочила щастя!

В цей мент вона здригнулась,— здалеку пролунав Макарів голос, що, повертаючись додому, співав на весь голос:— „Єхал купчик молодой“. Любка сіла на ослін і слухала той голос, що колись був для неї таким дорогим, а тепер його вона мало не ненавиділа. Запхикала дитина і вона взяла її на руки. Пісня наближалась, а з нею збільшувалась і тривога Любчина. Добре, як чоловік зараз ляже спати, а то ще й почне бити. Ось на ганку почулись п'яні кроки і через хвилину Макар, тримаючись за стіну, вліз до хати. Хитаючись, оглянув мутним оком кімнату і зупинив погляд на Любці. Сказав після довгої павзи:

— Здорова була, жінко! Є вечерея!

— А ти приніс гроші? Іди туди вечеряти, звідки прийшов! — відповіла з прихованою злістю Любка.

Макар скинув пальто, кинув на долівку шапку і важко сів на стілець. Довго крутив цигарку, потім поліз до кишені і поклав на стіл гроші жужмом.

Любка скоса подивилась на нього, підійшла до стола і почала лічити. Так і є, передчуття її не обдурило, від получки лишилось небагато. Тут взяла її лють і вона почала лаяти чоловіка:

— Ах ти безсоромний! Ах ти ж кат! Де подів гроші? Пропив, з розтрухами прогуляв? А діти он голодні, обірвані, мале хоре! Чим же будемо жити?

— Замовчи! — гримнув Макар.

— Не замовчу, не замовчу! — кричала з плачем Любка. — Доки ти нас будеш мучити? Доки ти з нас кров питимеш? Який з тебе батько? Нащо тоді було на світ дітей пускати, коли ти їх так мучиш? І тобі їх не жаль? Га?

— Замовчи! — люто крикнув удруге на неї Макар і вдарив по столі кулаком.

— Не хочеш слухати, не подобається! Ти будеш гуляти, а ми мучитись! А не діждеш ти!

— Замовчи!

— Не замовчу, не замовчу, іроде проклятий! Поганюка ти, п'яниця! Занапастив мій вік і дітей! Та подивись на себе, що ти таке! Бруднючий, грязнючий, старець, босяк рознещасний! На кого ти схожий? Ти хоч би самого себе постидався!

Макар схопився з місця і зі швидкістю, дивною як для п'яного, підскочив до Любки і вдарив її просто в скроню. Вона, як стій, упала на підлогу, а Макар несамовито почав її бити кулаками й чобітьми. Прокинулись старші діти і в хаті піднявся страшний лемент. Діти плакали й кричали:

— Тату, не бийтесь!.. Тату, не бийтесь! — і намагались відтягти його від матері.

Макар на мить випустив Любку, щоб розправитись з дітьми, а та, скориставшись цим, підвелась з долівки, страшна, розтріпана, вся збита, і, ставши перед ним, кричала:

— Ну бий ще, бий ще! Катуй, муч! Бий! Чого перестав? Добивай уже!..

Макар метнувся по хаті і знову попав її, тепер за коси, і став волочити по підлозі. Невідомо, чим би все це скінчилось, якби несподівано не відчинились двері і до хати не вскочив Тарас, сусіда Макарів. Він відштовхнув Макара, що той поточився аж до дверей, і нахилився над Любкою, що лежала і тихо хлипала.

— А ти, що тут за розпорядчик найшовся? — закричав Макар і кинувся на Тараса з кулаками. Але Тарас швидко скрутив Макарові руки, а Любці сказав:

— Тікай краще до нас, а я тут з ним упораюсь!

Любку не треба було прохати вдруге; вона вихопила з колиски дитину і побігла до Тарасової хати. Макар було хотів кинутись за нею, але Тарас посадив його на ослін.

— Пусти!..— рвонувся Макар.— Пусти, а то я тобі в морду дам!

Тарас тримав його твердо, а при тих словах сказав:

— Слухай, Макаре; коли ти не ляжеш мені зараз спати, то я тебе так одшлягаю, що до смерти не забудеш. Гляди, щоб потім соромно не було!

Це ніби вплинуло на Макара. П'яним голосом він запитав:

— Куди ж вона, сукина дочка, побігла? Де Любка?— і повернув своє обличчя до Тараса.

— Лягай краще спати, а завтра по-тверезому поговориш з жінкою!

Макара й справді вже розвезло і він не намагався більше пручатись. Прийшла Тарасова жінка Оксана заспокоїла і вклала дітей.

— Я тут ночую! — сказав до Оксани Тарас. — А ти йди додому! — і з цими словами він ліг на лаві.

* * *

Макар прокинувся рано і ніби крізь туман пригадавав події минулої ночі. Макар, взагалі, не був злою людиною і тому навіть пожалкував за тим, що вчора трапилось. Він озирнувся навколо. Бачить — жінки нема, дівтора сидить за столом, снідає, за ними ходить Тарасова жінка, та й сам Тарас тут. Йому щось зашкребло під грудьми і він одвернувся до стіни. Тарас це помітив, посміхнувся собі в ус і сказав:

— Ну, що, прокинувся хоробрий Єруслан Лазаревич? Вставай, снідати будемо!

— Не хочу.

— Брешеш, хочеш, але соромишся. Вставай!

Макар звівся і запитав у дітей:

— А де мати?

— Вони нас покинули. Вони у дядька Тараса сидять! — відповіла дівтора хором.

— Підіть скажіть, щоб вона зараз же йшла додому.

Тарас на це зауважив:

— Ти так учора збив жінку, що на неї страшно й глянути! — і давай йому виговоряти та казати, що так з сім'єю не можна поводитись. Довго він

говорив, а Макар похмуро слухав, у нього свої думки в голові снувалися.

— Ти повинен перепросити жінку, Макаре,— сказав Тарас.— Не добре ти робиш. Вона в тебе не жінка, а золото, а ти її живою в землю заганяєш. Добре, якби вона чимнебудь була винна перед тобою, а то ти сам винен, а на ній та на дітях зло зганяєш. Ти чоловік ніби й не дурний, я тебе за розумнішого мав, а злість треба зганяти на комусь іншому!— скінчив Тарас загадково.— Ти от би спробував краще кинути пити!

Прийшла Любка вся обв'язана хусткою, щоб не видно було синців і наставила самовара; Макар весь час мовчав, потім вдягся і мовчки вийшов з хати. Тарас з жінкою переглянулись, а Любка схлипнула:

— Знову, ірод, пішов до шинку!..

Тарас заспокоїв її, мовляв, хай чоловік трохи провітрився, це його заспокоїть, а він, Тарас, не дасть йому уже більше знущатись над нею й дітьми.

З цього й почалося товаришування між Макаром та Тарасом.

Тараса він знав давно, бо вони й працювали на одному заводі і навіть в одному цеху, але ніколи не сходився з ним близько. Тарас не пив, по шинках не тинявся і взагалі тримався трохи осторонь від гультьяїв. Були вони обидва навіть трохи земляки, бо Тарас виріс в Рубіжний, що була недалеко від Воронівки. Після описаного нами випадку Тарас попрохав, щоб його на заводі поставили поруч Макара, останній був цим дуже здивований, а Тарас весь час пильно за ним стежив і намагався вести з Макаром розмови. Макар слухав, а сам думав:

— Чи він перевіряє мене, чи що?

В суботу, перед гудком, Тарас сказав:

— Ти, Макаре, сьогодні приходить до мене чай пити і жінку бери з собою. У мене буде ще парень один. Посидимо, поговоримо!

Макар здивовано подивився на Тараса, проте не насмілювався відмовитись, тільки сам собі подумав, чого це Тарас так запобігливо з ним поводитьсь. Вийшли вони з заводу разом, і Любка не мало була здивована, що чоловік так зарано повернувся; у неї навіть зажевріла надія, що може й справді Макар схаменувся і перестане пити; але вона промовчала з цим. Тільки він устиг умитись, як прийшла Оксана кликати їх до себе. Макар почав був відмовлятись, але Оксана відповіла, що коли вони не прийдуть, то й вона і Тарас навіки образяться. Щоб не було вже зовсім сумно, Тарас поставив пляшку горілки. Говорили про завод, про майстрів, про порядки заводські; говорили більше Тарас та його приятель, а Макар майже весь вечір промовчав, бо не звичний він був до таких розмов. Вечора він досидів більше із чемности і навіть дав собі слово, що більше до Тараса не прийде. Коли розходились, Тарас затримав його і дав тоненьку книжечку.

— Ти завтра будеш вдома, — сказав він, — на, почитай, щоб не було сумно. А потім мені скажеш, чи сподобалась вона тобі!

Макар сховав книжку в кишеню, подивився здивовано на Тараса й пішов. Ранком він згадав про книжечку, і тому, що не було куди йти, то дістав її і більше з цікавості, ніж з бажання читати. Спершу

якось не читалось, бо до голови лізли різні сторонні думки, але згодом він таки примусив себе зосередити на книжці увагу. І в міру того, як він читав, у нього зростало і здивовання, і страх, і навіть гнів. Нічого подібного ніколи йому не доводилось чути. В книжці критикувалось такі речі, що їх Макар вважав за безсумнівні, а критику їх мало не за блюзнірство та злочин. Ми вже згадували, що Макар був людина віруюча, на царя дивився очима мільйонів. Проте, його розумові не можна було відмовити в певній критичності, вся річ була тільки в тому, що розум той був приспаний та засмічений різним мотлохом. І можливо, що оті п'яні бешкети виходили не з відсутності його натури, а просто як своєрідний протест проти буденщини, проти злиднів, проти свого безправного становища. Все ж книжка, що її йому дав Тарас, зробила на нього далеко не те вражіння, на яке, можливо, Тарас, сподівався. У Макара прокинулось бажання сперечатись з Тарасом і з невідомим автором, оскільки писане в книжці стояло в кричущій суперечності з усіма його поглядами; а втім, книжка настільки зацікавила його, що він цілий день просидів над нею, так що Любка не знала, як і дякувати Тарасові за це.

Другого дня, коли повертались додому, Тарас спитав.

— Ну що, прочитав?

— Прочитав. Тільки там багато неправильного, помойому, пишеться.

— Зайди колинебудь до мене, потолкуємо.

Через кілька день Макар зайшов. За самоваром вони з Тарасом розпочали розмову. Тарасова жінка пішла до Любки і вони могли говорити цілком вільно.

— Що ж тобі так не подобається в книжці? — почав допитуватись Тарас.

— Та от те, що там нападають на царя, на міністрів і, взагалі, на багатих. А як же інакше може бути? Аджеж це з давна - давен встановлено, так воно є, так воно мусить бути, а книжка просто підбурює на бунт. Не буде багатих, не буде й нам чого робити. По - мойому, хто такі книжки пише, не добра бажає народів, а ворог йому!

— Здорово ти міркуєш! — засміявся Тарас.— Я все таки за розумнішого тебе мав. Одначе, ти, мабуть, згодний з тим, що робочому не солодко живеться.

— Це то правда. Але ж від того, що я говоритиму, діло не поправиться.

— Правда твоя, що від слів діло не поправиться. Але от бачиш, книжечка не така то вже й неправильна, як то ти спершу заявив. Та й, взагалі, вона вся правильна, треба тільки її зрозуміти як слід. А ти, я бачу, багато в ній дечого не зрозумів!

І Тарас почав пояснювати. Макар часто перебивав його, сперечався, але що далі, то все з меншим запалом. Тарас один за одним розбивав Макарові аргументи і при тому не якимись там вичитаними з книжок прикладами, а прикладами з їхнього ж заводу, прикладами живими, що чудесно були відомі й самому Макарові; тільки тепер ті приклади, після Тарасових слів, набирали зовсім іншого змісту, ніби їх освітили з другого боку. Аргументи Тараса були такі переконливі, що скоро Макар і зовсім замовк, а тільки слухав та дивувався, звідки це Тарас такого ума набрався. Особливо вразило Макара те, як Тарас

пояснював місце робітничої класи у виробництві і звідки пішло багатство у капіталістів. Але в Макара все ще були сумніви і він іноді твердив:

— Ні, ні, тут щось не те, не так! По - твому виходить, що ніби воно й так, а я от не згодний. Не пристає душа моя на це!

На це Тарас відповів:

— Спершу воно таки й справді здається дуже дивним. Виходить, що тебе навмисне довго тримали в темній кімнаті, а коли виводять на світло денне, ти огинаєшся, не хочеш йти, мовляв, у темряві краще. Це просто сила звички. Я теж довго цьому всьому не вірив, а потім життя примусило повірити!

Проговорили вони до півночі, а на прощання Тарас дав Макарові ще одну книжечку. Ми б написали тут неправду, коли б сказали, що Макар Запорожець, сам робітник і пролетар, так ото одразу і піддався Тарасовій агітації. Навпаки, всередині, у нього відбувалась важка духовна боротьба, бо надто вже глибоко сиділи в ньому старі погляди й забобони, надто вже в розріз в ними ішло те, що говорив Тарас; надто сміливі для Макара були ті думки, що викладались у тонісіньких книжках, що їх давав йому читати Тарас. Пішли б ми проти правди й тоді, коли б сказали, що Макар з того часу, як він ближче зійшовся з Тарасом, одразу покинув і горілку пити і до церкви ходити, і віру в бога загубив. Нічого подібного! Горілку він пив, але все менше й менше, а бешкетувати й зовсім перестав; ходив він і до церкви, але вже не було в нього давньої віри сліпої, як колись; стоїть, було, у церкві, христиться, а в голові зринають

слова з прочитаних книжок. У його поглядах утворилась якась розколина і скільки він ту розколину не намагався замазати, нічого не виходило, вона все ширшала, двоїла його всього, і щоб найти спокій, він частіш і частіш ходив до Тараса і в розмовах намагався знайти загублену рівновагу та спокій. Це був складний психологічний процес, повільний, глибокий і було ще невідомо, що переможе, чи те нове, що йому ніс Тарас, чи старе, що втілювалось для Макара в церкві, шинкові і в сліпій вірі в царя, як у справжнього батька народу.

* * *

Можливо, що Макар так би й не перейшов у „Тарасову віру“, коли б цьому не допомогли чисто зовнішні події. На заводі вже давно наростало глухе незадоволення порядками. Грубість майстрів і адміністрації, безперервні штрафи, мізерна плата, безпідставні звільнення окремих робітників,— наприклад, досить було сказати одне слово напроти якому небудь майстрові, щоб бути негайно ж вигнаним,— все це були факти, які прекрасно доповнювали Тарасову агітацію. Одне слово, теорія і практика в даному разі настільки доповнювали одна другу, що примушували Макара вже самостійно робити висновки. До свого знайомства з Тарасом все це проходило поза свідомістю Макаровою, бо він вважав такі порядки за цілком нормальні, і головне, за вічні, непорушні і коли в нього інколи й з'являлось обурення проти них, то не стільки проти самих тих порядків, скільки проти окремих

осіб. Тепер справа була зовсім інша. Макар починав розуміти, що корінь зла лежить у системі, в режимі, що треба бити по коневі, а не голоблях. Макар робив з усього цього свої власні висновки і, зрозуміла річ, що ті висновки були не на користь старому. Підвалини його колишнього світогляду були розхитані і досить було незначної причини або випадку, щоб той світогляд розсипався, як старе, трухляве дерево.

Але тут він наразився на відпор, звідки його зовсім не чекав. Повторюємо ще раз, що муки й сумніви у Макара були великі, але розум його працював тепер в певному напрямку і рано чи пізно, а він мусів збунтуватись. Любка була рада, як вона казала, що Макар зовсім перемінився і довго не звертала уваги на те, що він там читає якісь книжки, вона вже була задоволена з того, що він тепер вчасно приходив додому, приносив цілими гроші, в хаті не було більше крику та лайки. Радіючи з цього спокою і відпочиваючи душею, вона зовсім не помічала того складного духовного процесу, що відбувався в Макаровій душі. Власне, вона думала, що Макар схаменувся тому, що бог почув її палку молитву. Не надавала вона значіння й тому, що він читав книжки, тим більше, що їх, як вона знала, давав Макарові Тарас, а хіба не Тарасові та його впливові на Макара вона завдячувала тим спокоєм, що зараз панував у її хаті. Не дивувало її навіть і те, що коли Макар сідав читати, то завжди щільно зачиняв віконниці, а книжки ховав так, що й сама вона не знала де. Та з деякого часу в душі її оселилась тривога. Почалася вона з того, що Макар рано й увечері перестав молитись богу, а

чому перестав, вона й сама не знала. Спершу подумала, що то їй так здавалося і щоб перевірити саму себе, почала приглядатись до Макара; ні, таки не молиться, а коли сідає за стіл, то не христить лоба.— Чому б це так? — подумала Любка і наважилась запитати чоловіка. Раз, коли той сідав за стіл, Любка підійшла до нього й сказала:

— Макаре, а чому це ти перестав богу молитись?

Макар трохи розгублено подивився на жінку, злегка почервонів і відповів трохи удаваним голосом:

— Хіба перестав? Дивись, а й я не помітив!

— А я так уже давно помітила!

— Ну й добре! Це ж не такий то вже й гріх великий. Стомишся на роботі, то й не дивно, що й за бога забудеш!

— Раніш ти, бач, пам'ятав про нього і не забував. Я от щодня молюсь богові, що він, нарешті, врозумив тебе! — серйозно відповіла Любка.

Тут Макар не витримав і зареготав:

— Якщо кому треба дякувати,— сказав він крізь сміх,— так це Тарасові. Це він так зробив, що я ніби перемінився!

— Все одно. Може нам його бог послав!

— Кого, Тараса? — приснув Макар.— Та він уже років десять не молиться і забув, мабуть, який той бог і є! Та, й, взагалі, все це нам непотрібне!

— Що непотрібне? — перепитала Любка, а у самої руки й ноги похололи, а в очах все закрутилось.— Що непотрібне?

— Та оце все,— повів рукою Макар на ікони,— ікони, церкви, попи, пани, царі!..

— Свят, свят, свят! — почала швидко христити його Любка. — Чи ти з розумом чи без розуму це говориш? Чи може хильнув десь ради будня?

Макар побачив, що жінка не на жарт перелякалась і ще, чого доброго, побіжить скликати сусідів, і тому, вдаючи з себе спокійного, сказав:

— Заспокойся, то я просто пожартував!

— Хороші жарти! — відповіла Любка. — Ти мене на смерть перелякав!

Кілька день вони не вертали до цієї розмови, але Любка бачила, що Макар таки справді перемінився і почала допитуватись причини. Макар ухилився від прямої відповіді, а це ще дужче хвилювало Любку. А до цього ще трапився такий випадок.

Щонеділі Макар говорив жінці, що йде до церкви, а, насправді, він ішов до Тараса і там просиджував весь час, поки не кінчалась служба. Так було і на цей раз. Макар і Тарас сиділи за столом і весело розмовляли, а Оксана поралась біля печі, як до неї раптом забігла Любка. Побачивши Макара, що одвернувся і дивився у вікно, вона здивовано спитала.

— А ти чого тут? Ти ж нібито до церкви збирався?

— Та збирався, але ось зайшов до Тараса та й засидівся.

Весела Оксана на це розсміялася:

— Та не вір йому, Лючко! Він щонеділі у нас просиджує, аж поки люди не почнуть з церкви йти, тоді й він додому вертає!

Любку це й здивувало і вкололо; не сказавши більше й слова, вона пішла, а за нею підвівся й Макар.

— Що це значить? — почала допитувати його Любка: — Що це ти за штуки такі почав викидати? Хочеш і себе і дітей погубити? А Тарас, а вона! — додала Любка. — Я думала, що вони й справді хороші люди, а вони, бач, що задумали, у шкапці тебе перевернути! То вони тебе все збивають. Тепер я знаю звідки й книжки ті всі, і думки оті!.. — і вона розридалась.

Макар здивовано слухав її і розводив руками.

— Та стій же! — трохи роздратовано сказав він згодом. — Що такого трапилось, що ти розрюсалась?

— Не хочу, не хочу! — говорила Любка. — Не хочу й слухати! І щоб нога твоя не була більше в Тараса! От що!

— Дурна ти тай годі! — сказав Макар і вийшов з хати.

Він думав, що на цьому Любка заспокоїться і не заводив більше розмов про це; та коли через кілька день він вийняв книжку і хотів було читати, Любка підскочила до столу, вихопила її йому з рук і кинула в грубу. Книжка спалахнула вогнем.

— Так буде з усіма твоїми книжками! — заявила Любка. — Щоб я більше не бачила тебе з ними!

Макар несамовито схопився з місця і намірився вдарити Любку. Але поволі рука його опустилась, він посміхнувся і тихо сказав:

— Ой, дурна ж ти!.. Ой, яка ж дурна!.. Ніколи не думав, що ти така вівця!..

— Хай дурна, хай вівця, але не допустю, щоб ти губив себе!

Макар одягнув пальто.

— Ти куди? — спитала його Любка.

— Піду до Тараса.

Любка загородила йому двері:

— Не пустю, не пустю!

— Так тобі краще, щоб я по шинках тинявся? — сказав Макар.

— Краще ходи по шинках, ніж у шкапці перевертатись!

Макар насунув на очі шапку, відштовхнув від дверей Любку і швидко пішов з хати. Ішов, сам не знаючи куди, аж поки не опинився перед однією пивною. Привітно світили вікна, чути було музику. Він був напрямився туди, але раптом повернув назад і пішов кружною вулицею додому. Не сказавши й слова жінці, мовчки роздягся й ліг спати.

* * *

Про цей випадок він розказав Тарасові; той уважно його вислухав, а потім порадив:

— Моя теж було спершу брикалась, а потім, як почав її обробляти, нічого, привикла, і тепер у нас мир і тишина. Раджу й тобі це зробити!

Макар постановив послухатись Тараса і почав обережно говорити з жінкою. Любка спершу й слухати не хотіла, лаялась, грозилась, що піде до контори і заявить про все, прохала, плакала, вмовляла Макара кинути і книжки і Тараса, бо вони до добра не доведуть, а той потроху - потроху, а таки привчив, як він казав, до страшних слів, що Любка почала його слухати.

У Макара й самого був цілий рій думок, що ними йому хотілось з кимнебудь поділитись. До цього він

ними ділився тільки з Тарасом, але поки до того Тараса підеш; тепер за слухачку йому була жінка. Часто стомлена цілоденною роботою і довгою розмовою, вона засипала на стільці, а Макар, того не помічаючи, сидів за столом і говорив:

— Розумієш, не буде тоді ні панів, ні робітників, ні мужиків... І грошей не буде, як не буде ні бідних, ні багатих... Не буде поліції, не буде війська, не буде в'язниць, бо не буде злодіїв... Бо чому ж їм бути, раз усе буде спільне. Зрозуміла?..

В хаті стояла мертва тиша.

— Любко, ти слухаєш? — підвищував голос Макар.

— Га?.. Що?.. — прокидалась Любка.

— То ти й не чула, що я говорив? — питав її Макар.

— Ні, чула! — брехала Любка.

Макар посміхався і казав:

— На сьогодні буде, лягай спати. Другим разом поговоримо.

Любка мало добирала змісту в тому, що говорив їй Макар, а він прагнув того, щоб зробити її бодай неутральною в тих питаннях, і був дуже задоволений з того, що вона перестала з ним сперечатись і навіть слухає його розмов. Він не підозрівав, що це просто була з боку Любки хитрість, і як би він здивувався, коли б узнав, що Любка часто вночі палко молилась богу, щоб він повернув Макарові віру, і як важко, взагалі, вона переживала все це. Правда, вона робила вигляд, що слухає чоловіка, навіть вірить йому, а в душі її жила невимовна тривога й туга і страх за майбутнє. А тут скоро пішли такі події, що в них довелося й Макарові брати участь.

Почалося з того, що адміністрація заводу звільнила кількох робітників без жодної причини. По цехах пішов підписний лист з проханням до адміністрації повернути звільнених на роботу. Слідом за цим було оголошено зниження розцінок. Тут уже чаша терпіння переповнилась. Підчас обідньої перерви по цехах стали обирати делегацію, яка б пішла на переговори до власника заводу; попали в число делегатів і Макар з Тарасом. Списали всі вимоги й пішли до контори.

Делегацію власник заводу прийняти відмовився, а надіслав її до директора. Директор прийняв їх у своєму кабінеті і спитав їх, чого їм, власне, треба. Йому подали прохання. Він швидко пробіг його очима, потім зім'яв усе це в кулак і кинув делегатам під ноги.

— Плювать я хотів на ваші вимоги!.. Марш на роботу!...

У Макара стислись руки і він весь рвонувся вперед, на силу Тарас вдержав його.

— Це все? — спитав у директора старий робітник, що був у них за старосту.

— Все!.. — відповів директор.

— Ну, гаразд! Ми й самі тепер бачимо, що нам ні за чим було приходити сюди!.. Постараємося добитися своїх прав іншими засобами!..

Завод тимчасом клекотів, чекаючи на поворот делегації. Те, як прийняли делегацію і та відповідь, що її дав директор, моментально стали відомі всім.

— Бросай роботу!.. Бросай роботу!.. — пішло із цеху в цех.

Дехто питав:

— Чому?

— Страйк!

Не минуло й десяти хвилин, як машини стали, а робітники почали чорною масою заливати заводський двір. З ящиків зробили трибуну, на неї виліз уже був оратор. Та не встиг він сказати й кількох слів, як широко відчинились ворота і на конях в'їхало півескадрона драгунів, а за ними показався великий наряд поліції. Драгуни почали тиснути робітників до воріт.

В натовпі Тарас піймав Макара і сказав:

— Приходь вечером до Молотка!.. Там засідатиме страйковий комітет!

Вечером Макар пішов і зустрів там майже всю делегацію, що ходила ранком до директора. Молотко сказав:

— Настрій у робітників бойовий, рішучий. Треба, щоб страйк тривав довше, аж поки адміністрація не задовольнить наших вимог. Інші заводи обіцяють нас підтримати!..

Розійшлись з наради дуже пізно...

* * *

... Макара поліція забрала вдома вночі. Ідучи тепер між двома городовиками вулицею, він пригадував те гарячкове життя, що він ним жив останні два тижні. Засідання, комісії і головне, боротьба, велика боротьба, що ніби вказувала на майбутні великі бої, цілком захопила його. І ще друге,— за ці дні він побачив, як все старе з нього спало і перед ним відкрилися

нові шляхи. Він знав, що цей новий шлях трудний, але з цього шляху Макара вже ніщо не могло збити. Від цього настрій у нього був веселий, настільки веселий, що городові й ті дивувалися.

Не покидав той настрій Макара і у в'язниці. З волі доносили, що настрій страйкарів твердий, хвиля росла. І Макарові вбачалось, як та хвиля виростає настільки, що от - от змете всю стару трухлявину.

Вітер міцнішав. Були всі надії, що він скоро перейде в справжню бурю.

VIII. НА СОПКАХ МАНДЖУРІЇ

Коли ото Макар Запорожець робив перші кроки своєї політичної кар'єри і якого, для остаточного одшліфування та закінчення політичної освіти, царська поліція посадила до в'язниці,— його товариш і сусіда, Гордій Гарасимович Варяниця, проходив зовсім іншу життєву путь. Батьки обох належали до незаможницької верстви. Але в той час, як Макар пішов до міста, Гордій змалку ходив у пастухах, потім служив за наймита у багатих хуторян, аж поки, нарешті, не опинився в економії графа Шереметьєва в Рубіжній.

Досі Гордія доля нагороджувала тільки штовханами і можливо, що він так би й дні свої закінчив наймитом, коли б не військова служба. В перші ж дні життя в казармі — а загнали Гордія аж на Далекий Схід — йому почали вбивати в голову ту істину що, мовляв, — „за богом молитва, а за царем служба не пропадають“. Всю філософію цієї істини Гордій глибоко засвоїв і почав не за страх, а за сумління служити, наперед всього вислужуючись перед своїм чотовим і фельдфебелем бо він добре розумівся і на другому внутрішньому правилі військової служби, що по - руському звучало так:— „бог высоко, царь далеко, а взводный что хочет, то и делает“. Гордій

був не тільки ретельним салдатом, що справно виконував всі службові розпорядки, він намагався робити різні дрібні послуги відділковому, чистив чоботи, одяг, рушницю чотовому, бігав за горілкою фельдфебелю. Начальство скоро відзначило його і мало за зразкового молодого салдата. В той час, як інших били паском і просто п'ятірнею, морили по карцерах і буцигарнях під арештом, не кажучи вже про такі дурниці, як ходити гусаком тощо, Гордій купався в промінні начальницької ласки, образи переносив терпляче і дивився цуциком. Слова „точно так“ і „нікак нет“ він засвоїв достоту. — „Варяниця, — ти дурень!“ — „Точно так, господін взводний, дурень!“ — „Ти осел Варяниця!“ — „Точно так, осел!“ — „Варяниця, ти стоїш на варті. Іде до тебе мати. Ти давно її не бачив. Ти б пустив її до себе?“ — „Нікак нет, я стрельнув би, господін взводний!“ — „Що дорожче, Варяниця, гвинтівка чи твій лівий глаз?“ — „Нікак нет, господін взводний, гвинтівка дорожче!“ — Отже цю „салдатську словесність“ Варяниця засвоїв так, що розбуди його вночі й спитай: — „Варяниця, коли начальство накаже тобі стріляти в батька, ти що будеш робити?“ — то він без тіні вагання відповість: — „Буду стрілять, господін взводний!“.

Пережив Гордій в цей час і велику спокусу, бо один із офіцерів хотів узяти його до себе за денщика. Але душа у Гордія була воїновнича, він дужче любив вправи Марса, ніж чистити офіцерські чоботи і тому заявив, що чого він всією душею бажає, так це піти до „учебної команди“. Начальство задовольнило бажання Варяниці і через десять місяців по тому він в новому чорному мундирі

з двома білими наличками молодцювато розгулював вулицями Благовіщенського - на - Амурі. Щоб Гордій при цьому плекав великі честолобні мрії, вроді того, щоб після воєнної служби піти по поліцейській часті чи, може, ще по якомусь не менш похвальному фаху, про це ми не знаємо, але що йому подобалась воєнна служба, це факт, і що цар в особі Гордія Варяниці знайшов собі вірного слугаку, що був йому відданий душею й тілом, це так само не підлягає сумніву.

* * *

Гордій Варяниця політграмоти не проходив, та ж „словесність“, що їй вчили його в полку і команді, давала досить обмежене коло для загальних міркувань. Правда, Гордій знав, що руський „белой“ цар — це цар над царями, що руська армія — це найкраща армія, що руський салдат — найхоробріший з усіх салдатів. Матрос Петро Кішка, герої Баязета та Шипки, герої Кушки і похода на Туркестан, герої кавказької війни і, взагалі, безмежна кількість інших „героїв“, що своїм трупом встиляли путь царській славі, стояли живими перед його очима, і Варяниця ні про що так не мріяв, як бути одним із таких героїв, і з честю, коли того захоче начальство, полягти „во славу руського оружия“. Ось чому й не буде дивним, коли ми дізнаємось, що Варяниця ставився з безмежним призи́рством до „китайозив“, — цих мирних хліборобів та крамарів, що їхня земля лежала тут же, недалеко, на другім березі Амура. Його спершу надзвичайно цікавили і їхній одяг і довгі коси, за які він іноді жартома любив їх сіпати; ближче з цим

народом Гордій познайомився у відомого гатунку до-
мах, що, переважно, обслуговувались китайцями. Далі
цього його відомості про Китай, про його культуру та
його історію не йшли. Між тим ця колосальна і таєм-
нича країна, що налічувала більше трьохсотмільйонів
населення, кипіла, як у Казані. По містах і по селах
ходили десятки тисяч палких агітаторів, що пропо-
відували священну війну проти „білих дияволів“ та
„заморських чортів“, що непрохані прийшли до „Не-
бесної Імперії“, озброєні до зубів і почали забирати
землі, грабувати населення, гвалтувати жінок“. „За-
морські чорти“ привезли з собою страшні машини
і страшні знаряддя смерті, вони не вважають ні на
закони, ні на звичаї країни, вони на все, що тільки
їм спадає на очі, накладають свою залізну руку. Їхні
попи побудували свої місії, де й проповідують свою
віру і тим самим розтлінюють саму душу народу. „За-
морські чорти“ несуть китайському народові страш-
не залізне ярмо і коли він не підніметься як одна душа,
то горе буде! „Білі дияволи“ все заберуть, пагоди
осквернять, могили предків опаскудять, нав'яжуть
свою віру, а весь китайський нарід повернуть на своїх
рабів!

Варяниця нічого цього не знав, як не знав він і
того, що „кращі“ уми Європи в цей час говорили і
писали про „жовту небезпеку“, про „таємничу Азію“,
що збиралась прогинути Європу, про те, що європей-
ській цивілізації загрожує страшна небезпека, і що
треба, поки не пізно, поставити „Азію“ на своє місце
і відповідно її „цивілізувати“; теж саме говорили й
парляменти, виконуючи волю заводчиків, фабрикантів

га банкірів. Імперіялізм саме, вбивався в колодочки і гарячково шукав нових ринків, колоній і прибутків, а Китай у цьому відношенні був невичерпаним золотим дном. Він тільки не перед тим (1894—95 р.) пережив нещасливу японо - китайську війну, і, починаючи з цього моменту, почалась так звана боротьба за концесії в Китаї, що визначало фактичний поділ країни між імперіялістами. Франція, Німеччина й Росія примусили Японію відмовитись від Ляодунського півострова, а Китаю в „дружній формі“ запропонували вони позику для сплати японцям контрибуції. Молодий японський хижак мусів перед цим об'єднаним фронтом уступитись; Росія одержала за цю послугу від Китаю низку важливих концесій і зайняла своїм військом Порт - Артур і Дальній в „оренду“ на двадцять п'ять років; Німеччина захоплює Кяо - чао; Англія для „рівноваги сил“ бере Вей - хай - вей і одержує право на „оренду“ суходолу проти Гонконгу; Франція також не захотіла лишатись позаду; захопивши до того Анам, Камбоджу, Кохінхіну і Тонкін, що в кілька разів перевищували своєю територією саму метрополію, вона одержала в „оренду“ на 99 років Гвангоуванський півострів. Японія одержала провінцію Фу - цзян; нарешті Англія, за згодою Росії, одержала, як „сферу свого впливу“ басейн річки Ян - цзи - цзян, підтвердивши право Росії на „вплив“ в Манджурії. Таким чином Росія, Англія, Франція, Японія і Німеччина захопили найбільш населенні й найбагатіші провінції Китаю і почали в них огнем і мечем насаджувати європейську цивілізацію.

Вся ця „висока політика“ була поза розумінням Варяниці; він, унтер - офіцер російської армії, був тільки один із непомітних гвинтиків гігантської машини; сотні й тисячі таких, як і він, мусіли, коли того потребують хазяї, своєю кров'ю і своїм життям підтримати європейську культуру і престиж своєї держави. А тимчасом китайське море бурхливо вирувало „жовтолиці чорти“, як взивали китайців російські офіцери, а за ними і російські салдати, починали ворожедивитись на білих, а далі з'явилися „великі ножі“ й „великі кулаки“, запалали християнські місії, християнських попів і місіонерів змучені до краю китайські маси ловили і завдавали їм страшних тортур; ловили концесіонерів і купців і живими їх палили; море крові й море повстання починало заливати всю країну. Запахло порохом і війною. Величезний суходіл починав горіти з країв і з середини.

Мали зіткнутись у кривавій боротьбі два світи. В цей час кретин на троні Гогенцолернів, Вільгельм II, хвалько, охочий до пози та блискучих фраз, стає в позу „рятівника“ „культури й християнського світу“ і висуває ідею крестового походу європейських держав на чолі з Німеччиною проти „жовтих барбарів“.

Несподівано для себе Варяниця примушений був брати участь у цьому „святому поході“ проти китайців. Офіцери такими яскравими фарбами малювали китайських повстанців, вони так жажливо малювали їхні злочинства, що Варяниця постановив собі ревно послужити справі християнського світу та інтересам Крупа і Ко; він вважав за справедливий такий наказ, що довав право кожному салдатові нищити

китайських повстанців до ноги. Яке ж було його здивування, коли тижнів через три їхньому загонві довелось уперше зустрінутись з ними. Ну, й сміявся ж тоді Варяниця. І, справді, хіба не були чудні оті китайці, що проти рушниць та гармат виступали з ножами, піками та кийками; щоб налякати російських салдат, виставляли смішних жовтих, зроблених з паперу, драконів, а від шрапнелі боронились парасолями та маленькими ручними млинками, що деренчали як деркачі росяного ранку на левадах. В цій першій сутичці Варяниця наочно переконався у великій перевазі „європейської культури“, що була репрезентована круповською скорострільною гарматою над китайською, китайці під кулями та шрапнеллю падали десятками. Їх скоро вигнали з гаоляну в село і коли з криком „ура“ салдати увірвались туди, то воно все підпливло кров'ю. Салдатам довелось тільки кінчати те, чого не доробила артилерія. Полонених, щось душ із п'ятдесят, зв'язали за коси і вивели на вигін, де зараз же й розстріляли.

— Так їм, дурням, і треба!—думав Варяниця, продуваючи рушницю і більше з цього приводу сумління його не мучило.

* * *

Та чим більше з своїм полком Варяниця заглиблювався в країну, тим тяжче ставало. „Прогулянка до Пекіну“ оберталась в досить важку й небезпечну війну. Правда, нарізні рушниці і крупівські гармати мали колосальну перевагу над паперовими драконами і тріскучими млинками. Проте, ці чудні китайці оборонялись уперто, а вмирали спокійно й хоробро. Крім

того, „прогулянка“ ця, по суті, оберталась в партизанську війну, де на салдат на кожному кроці чекала небезпека; кілька необачних дозволили собі трохи далі зайти в гаолян і другого дня їх знайшли страшено помордованих і мертвих; кілька десятків мирних китаїців заплатили за це своєю головою.

Багато салдатів, дивлячись на все це, тільки хитали головами.

— Такі ж мужики, як і наші,— міркували вони,— хіба тільки твар'ю відрізняються та живуть гірше нашого і отаке з ними творять!..

Варяниця, коли чув такі розмови, зараз же виступав в ролі товмача правильности імперіялістичної політики „християнських“ народів та правителів.

— Туди ж сказав!— кидав він з призирством.— Та ти подивись на нього, на китаїця твого, на кого він схожий! А потім, для чого йому повставати? Раз ти дурний, то й сиди смирно, тихо! А то, туди ж, воювати він береться!.. От і получай!..

Правда, нічого цими словами Варяниця не доводив, але з свого ораторського хисту він був задоволений.

В диму й крові Варяниця дійшов до самого Пекіну; не встигали замовкнути постріли в полі, як тільки салдати вривались до села або до міста, починалась тоді інша розправа, ішов розгром крамниць, при чому офіцери приймали в цьому найактивнішу участь; вони не тільки не спиняли своїх салдатів, а навпаки, самі посилали їх на розбій. В той час, як китаїці, чоловіки, брати й батьки,— конали десь у полі або гинули під кулями десь у рову за цариною, на їхніх жінок та сестер організовувалось справжнє полю-

вання. Там, де проходили загони російського війська, було похоже, що тут пройшла чума. Села стояли мертві й спалені; кумирні й пагоди пограбовані, загиблені й опаскуджені; одна частина населення була перебита, а друга тікала світ за очі; всюди валялись трупи; сморід стояв такий, що не можна було пройти. Завойовникам то було ні почім. Сп'янілі від перемог, не почувуючи ніякої влади над собою, вони чинили безсудні розстріли, грабунки, різні насильства, крадіжки і безліч інших злочинів, що їх тільки може породити війна. „Цивілізовані народи довели до скрайності несправедливість війни, зробивши її зовсім безглуздою і в той же час жорстокою“ — говорить в одному місці Анатоль Франс. Зрозуміло, що це в найменшій мірі стосується салдатської маси, що страждала від війни майже нарівні з китайцями. Зате командний склад дав собі повну волю; за своїм старшим начальством тяглось і нижче, в тому числі й Варяниця. Він намагався проробляти все те, що проробляв його командир; командир грабував — грабував і він; командир вбивав — вбивав і він; командир крав — крав і він; командир їв гвалтував — їв гвалтував і він. А втім Варяниця почав думати і про чорний день і тому особливо ретельно завжди шукав золота і золотих речей. Двуколки у нього, як у ротного командира не було, і тому військову здобич він брав таку, щоб її можна було легко носити.

Грабунок досяг свого апогею, коли спільні сили імперіялістів захопили Пейпин; місто буквально було розгромлене і пограбоване, при чому „цивілізовані“ наїзники не пощадили найбільших національних

святощів китайців. Грабували руські, японці, французи, німці, англійці. Один руський агент доносив, що — „війська чинять тепер великі насильства і вбивають масу неутральних мирних китайців“. Генерал Ліневич, командувач російського експедиційного корпусу, писав генералу Куропаткіну, тодішньому военному міністрові, що він сам на власні очі бачив — у начальних осіб цілі гори награбованих речей — різні шовки, гори шовкових костюмів, хутра, килими. Характерно, що росіяни обвинувачували в грабунках англійців, англійці росіян і так далі. Грабували всі, в тому числі грабував і Гордій Варяниця.

Правда, роля Варяниці в усьому цьому була дуже не значна, — і в порівнянні з Вільгельмом II, Миколою Останнім, а також многими і многими вченими мужами, що з висоти катедр виправдували грабунок Китаю і убивства мирного населення, — з розбійниками пера, що вихваляли в газетах ці ж самі убивства, — Гордій Варяниця був просто янгол. Німецькі, французькі, японські, англійські Варяниці були тільки сліпим знаряддям в руках цивілізованих і культурних убивць. Проте, ми мусимо заявити, що похід на Пейпин закінчив освіту Гордія Гарасимовича Варяниці і він твердо був переконаний, що служив правому і святому ділу. Ото ж буде цілком зрозумілою і та гордість, якою він був переповнений, коли за хоробрість йому начепили хреста; мовляв, і ти, Варяниця, не остання спиця в колесі!

Китай було придушено, на населення накладено контрибуцію, а щоб ще більше його принизити, то переможці наказали, щоб китайці ще й поставили пам'ят-

ника тим європейцям, які загинули підчас повстання. Хижаки на деякий час заспокоїлись і перетравлювали свою велику здобич, але одночасно не переставали готуватись до нових воєн. Настала передишка і Варяниця міг собі їхати на якийсь час додому. І справді, в 1902 році одного травневого ранку він висів на нашій станції і повернувся до рідної стріхи. Це вже був зовсім інший Варяниця; кілька років тому він залишив слободу незграбним воловиком, що не міг і пари слів до пуття зв'язати; тепер це був бравий унтер - офіцер з страшними рудими вусами, що так і сипав салдатською скоромовкою. Балакав він з великим апломбом, авреоля героя надавала йому певности і він на всю „мужву“ плював через верхню губу. В батьківській хаті йому було тісно й сумно, рідні лани аж ніяк не могли йому замінити манджурських степів і рівнин Китаю, а Січ і Бугасва, — дві знаменитих гори у Воронівці аж ніяк не можна було рівняти до манджурських сопок. Одно слово, у Варяниці був дух кондотьора, ремесство салдата для нього було повно принад, яких не могло дати йому мирне заняття робітника або селянина, звук сурми, вибух гармат, тріскотня пострілів, паради і блискучі еполети начальства мали в його очах надзвичайну красу, а війна йому здавалась однією з найкращих професій в світі. Відомо бо, що Марс завжди ставився вороже до хліборобів і ремесників. Ось чому Варяниця вважав нижче своєї гідности міняти зброю Марса на молот чи плуг і йому була зовсім не до душі думка про те, щоб перекувати меч на рало. Після того, як він постояв на порозі храму слави, сама думка про те, що доведеться

сідати на землю, була йому відразлива. Звичайно, що з воловиком було раз на завжди покінчено. Гордій Гарасимович мріяв про якесь інше поле діяльності, але яке саме? На це запитання він і сам не міг дати відповіді.

Тимчасом, слава героя зовсім запаморочила йому голову. Кілька днів в хаті старого Варяниці тривав безперервний бенкет і Гордій Гарасимович якось прохопився словом, що він може ніде не служивши, жити приспівуючи кілька років. Слобожани з цього зробили цілком правильний висновок, що, мовляв, Варяниця привіз з Китаю „пуд золота“, — не більше, ні менше, а тільки пуд. Хто перший пустивцю поголоску — невідомо, але від цього акції Гордія Гарасимовича одразу неймовірно підскочили. Коли він уперше зайшов до крамниці Кривенького, то нетільки селяни дали йому дорогу, але й сам Кіндрат Панасович вийшов йому назустріч, щиро потряс його руку і повів за облавок, а це траплялось тільки у виключних випадках і вважалось за велику честь. Та ж сама історія була і в церкві, де Гордія Гарасимовича пропустили на самий перед і він простояв усю службу поруч з самим становим, той тільки покосився на нього. А вищого тріумфу він досяг тоді, коли піп Антоній сказав казань, де поставив у приклад своїм парафіянам нашого героя і підніс йому проскуру. Тепер Варяниці був і сам чорт не брат, бо ж він — георієвський кавалер, і ні пристав, ні старшина не мали над ним від нині влади і ніяка сільська власть не могла посадовити його до буцигарні. Он що таке був унтер-офіцер Варяниця, перший і єдиний герой на всю слободу!

Коли б не ця зарозумілість Гордія Гарасимовича, коли б не ця його пиха, що так і світилась на його рябому обличчі, то, можливо, що все скінчилось гаразд. Одружився б він з хорошою дівчиною, поставив би собі хату, купив би на ті гроші, що привіз з Пекінського походу, землі, і, дивись, через кілька років зробився б він „поважним господарем“, глитаєм, що перед ним громада уступається і кожний шапку ламає. Але ми мусимо тут категорично підкреслити, що Гордія Гарасимовича така перспектива ані скілечки не приваблювала. Обернутись в „репаного“, за його поняттями, мужика, хоч би й багатого, обзавестись жінкою й дітьми,— це не входило в його пляни, бо справді—

Кому дітей родить
Ума недовдавало?..

Вистачило б на це розуму і у Варяниці, та ще й як! Але душа його аж ніяк не лежала до таких невинних занять. Як ми вже вище зазначали, йому більше до душі були вправи Марса, дим і блискавки війни. Нічого дивного в цьому не було, — Варяницю зіпсувало оточення!

Чутки про „пуд золота“ досягли і до Вахромей Вахромейовича; він одразу почув, що тут пахне здобиччю, але Гордій покищо обминав „Отраду“. Це трохи нервувало Квасолю і він постановив собі за яку б то не було ціну, а познайомитись з Варяницею. Трапилось це другої неділі в церкві, куди спеціально Вахромей пішов; він одрекомендувався Гордію Гарасимовичу як старий салдат і між ними одразу встановились дружні й приятельські взаємовідносини.

Пішли розпити: а в якому році призивався, а в якому полку служив, хто був за командира, а хто за шефа, і пішло, і пішло, аж поки непомітно добрались до таких спогадів, що їх можна було тільки на вухо розповідати.

Нові друзі так захопились розмовою, що не зчулись, як і „достойно“ продзвонили. Перехристивши лоба і надівши кашкета, Вахромей Вахромейович сказав своєму новому другові:

— А тепер, Гордію Гарасимовичу, прохаю вас до себе одкушати мого хліба - соли!.. Орина Максимівна у мене в цих справах досвідчена і зуміє пригостити такого дорогого гостя!

Варяниця охоче погодився і весь базар бачив, як нові Орест і Пілад прослідували до „Отради“. Бідний Гордій Гарасимович! Коли б він знав ті темні й каверзні наміри, що їх плекав проти нього його новий друг, то він оббіг би його десятою вулицею. Ні, така б поведінка була б негідна нашого героя! Він би, ми певні того, скрутив би в'язи цьому хитрому лису Квасолі, він би зітер його на порошок, як то личить георгієвському кавалерові. Але він нічого не підозрівав, тайники чужого серця були для нього закриті, він був найвним і добродушним, бо звик дивитись небезпеці просто у вічі і не любив підступів, як то і подобає справжньому герою, і, переповнений довір'ям, він з ясною душею переступив зрадницький поріг „Отради“. Пропускаючи його наперед, Вахромей Вахромейович моргнув до жінки; та все зрозуміла і прийняла героя з такою милою гостинністю, що Варяниця просто розтав під її поглядом.

Орина Максимівна була саме в розквіті і здавалась такою привабливою, що й далеко розумнішого, ніж Варяниця, могла б обкрутити. Гордій Гарасимович цокнув по - молодецькому зақаблуками і поцілував хазяйку в ручку, від чого та почервоніла, бо не звикла до такої галлянтности. Варяницю посадовили на почесне місце і почали частувати. В той час, як Вахромей Вахромейович дуже вміло розпитував свого гостя про Китай, про тамошне життя та звичаї, прохаючи його розповісти про все докладно, Орина Максимівна не переставала його частувати, так що він незабаром міг ледве повертати язиком. Тоді на кін виступила Горпина Королева. Правда, їй було далеко до Вахромейової жінки, але вона такі бісики пускала очима на нашого героя, так весело реготала з його салдатських дотепів, така вся була м'яка й потульна, що Гордія Гарасимовича аж холодок пробирав. Вийшов він від Квасолі пізенько, дуже задоволений з себе і з своїх знайомих, а того й не знав сердега, що попав у сільце, що було дуже вміло йому розставлене.

Ось з цього все й почалось. Ми вже сказали, що Варяниці було сумно самому, а тут такий ширий приятель як Квасоля, а, крім того, в „Отраді“ завжди можна було знайти ще когось, з ким можна було випити і погомоніти,— і закрутився ото, загуляв наш герой; а тут іще Горпина, що просто з ума його зводила та все дражнила наспівуючи:

Понапрасно, мальчік, ходіш,
Понапрасно ножкі бйош,
Нічого ти не получиш,
Дураком домой пойдьош!

Це виводило Гордія Гарасимовича з рівноваги. Він усе робив, щоб догодити Горпині і гульня йшла без перерви, приятелів у нього повна слобода, всі на його рахунок п'ють і їдять, а упорядчиком всього цього був не хто інший, як Вахромей Вахромейович, що мав від цього величезний зиск,— і червінці Варяниці повільно, але закономірно пересувались до його гамана. Варяниця ліг і встав у нього; Квасоля нічого не мав проти цього; він був такий ласкавий, такий лагідний до нашого хороброго унтер - офіцера, цей пройнявся до нього такою довірою, що часто віддавав йому до схованки свої гроші. Орину іноді брала нетерплячка; вона б хотіла покінчити одним ударом. Часто вона допитувала Горпину:

— Ну що, не взнала нічого?

— Ні, Орино Максимівно, мовчить! Вчора я вже до нього і сьак і так, от - от, думаю, скаже. Так, бісова Варяниця, і не сказав!

Орина зсувала свої тугі брови.

— А ти б, той, якось би ласкавіше до нього. Приголубила б його, пригорнула б, попестила б може він би й, той, признався!

— Пробувала й це,— не виходить. Хоч який п'яний, а як тільки натякнеш про гроші, так і звертає на друге. Він не такий дурний, як то здається!

Вахромей Вахромейович був стриманіший.

— Ну, чого б я гарячився!— казав він до жінки.— Все одно гроші Варяниці нас не втечуть! Не так, так інакше. Ти дивись, як він виручає нас за останній час!

Однак, на Гордія Гарасимовича полював не тільки Квасоля, полювали на нього й інші; вони часто на-

шіптували йому, щоб не дуже довіряв Вахромейові, бо то такий мошенник, що другого такого світ проїди і то не знайдеш; він рідну матір продасть, а не то когось чужого.

— І не кажіть і не говоріть мені цього!— казав у таких випадках Гордій.— Вахромей і я — це всеодно, що одна душа. Він мій перший друг і приятель!

Чи був у Гордія „пуд золота“ чи не було, ми не знаємо, але що гуляв він ось уже третій чи четвертий місяць і сіяв грішми як половою, то це так; то ж, можливо, що він з війська привіз таки чималу суму. Ось і зараз у садку сидить цілий гурт чоловіків і жінок і сам Гордій Гарасимович серед них, п'яний, веселий. Верескливі жіночі голоси починають:

Карі глазки, где ви скрились,
Что вас больше не видать?..

Гордій схоплюється і командирським голосом кричить:

— Одставіть!.. Ви краще, жіночки, заспівайте мою любимую, про салдата!..

Одна з молодиць, крива Майстриха, красивим низьким контральто почала:

Забіліли сніжки білі
По крутій горі...

А дві других підхопили:

Та й ніхто не заплаче
По білому тілі, по салдатові.

Гордій наїжує свої моржові вуса, крутить головою, пирскотить як кіт, а пісня ллється, переливається, жіночі голоси красиво переплітають слова:

Не заплаче батько,
Не заплаче мати,
Та ні ненька його
А й тільки заплавав,
Та й заклопотався
Та й товариш його.

— Правильно!— гукає Гордій Гарасимович.— Правильна песня! От як ми були в китайському поході то тільки на товариша вся й надія!

І він витирав сльози обшлагом вишитої сорочки, уявляючи собі цього салдата, що лежав поранений далеко в чужій стороні і звертався до свого товариша з такими словами:

— Товаришу вірний,
Ти, братіку рідний,
Чуть же я не вмеру!
Зроби ж мені, братіку,
З клен - дерева труну!

Не дивлячись на те, що всі гості п'яні, вони затишають. Журна пісня хватає кожного за душу, в садку стає тихо і тільки оті три голоси жіночі бринять:

— Ой, де ж тобі, брате,
Рідний товаришу,
Клен - дерево взять,
Мабуть, тобі, брате,
Рідний товаришу,
В сосновій лежать!

Тут співці роблять невелику павзу. Гордій Гарасимович наливає всім чарки, а сльози йому котяться з очей як горох. Тримавши чарки в руках, жінки до-співують;

Сосновая трунка,
Глибокая ямка,
У вишневім садочку
На білим пісочку
Під рокитою!

Далі голоси пояснюють:

Рокита висока,
На листі широка,
Похилилася.
Молода дівчина
По салдатові
Зажурилася!

— Ех!— гукає Гордій Гарасимович.— Розчулили ви мене, жіночки! Сумно жить самому молодому салдатові. Одружитись хочу!— кінчає він несподівано.

— Так за чим це діло стало?— відповідає йому цілий хор.— Та за вас же перша - ліпша дівка піде. Таку сімнадцятку засватаємо, що геть тікай!..

— Не, не те! Впала мені в око одна молодиця і ніяк не можу викинути її з голови. Сподобав я Горпину Королеву, та тільки не смію їй об'яснити своїх чувств я! Допоможіть мені, добрі люди!..

Дві молодиці зараз же схопились на ноги, узяли хліб і побігли до Горпини; її хата стояла на Рубанці. Горпина в той день встала пізно, голова їй на похмілля боліла, і була повна чорних думок.

Вчора з нею трапилась дуже неприємна історія, але щоб вона була зрозуміліша, ми повинні дати деякі пояснення. Горпина була дочка багатих хазяїв. Її дядьки жили хутором недалеко Воронівки, а батько її пристав у прийми до однієї слобідської кравчихи. Батько Горпини помер молодим і господарством та кравецькою робітнею заправляла його дружина, Фійона, сувора й деспотична жінка. Дітей у Фійони було шестеро — чотири сини і дві дочки, всіх вона тримала у покорі і страсі божому. Був у слободі такий собі Король, що менжував кіньми та худобою. Трапилось так, що Король овдовів і вирішив засватати Горпину. На диво — Фійона погодилась, — даремно Горпина валялась у неї в ногах і прохала не віддавати її за удівця.

Але раз Фійона щось собі постановила, то на тому й ставало, і Горпину обвінчали з Королем. Через кілька років на ярмарку у Козачих Бродях Короля дуже побили курські прасоли і тільки його привезли додому, як він богу душу віддав.

Горпина лишилась молодою вдовою і неначе з ланцюга зірвалась. Про неї скоро пішла така слава, що Фійона вирішила втрутитись в події. Вона кілька разів наказувала дочці прийти до неї на суд і розправу, але Горпина не слухалась того наказу. Тоді Фійона наказала своїм синам приставити Горпину перед свої очі живою чи мертвою. Сини виконали наказу, і, застукавши якось Горпину у шинку, силоміць притягли її до матері. Коли Горпина побачила суворе, камінне обличчя матері, коли вона відчула на собі її холодний, колючий погляд, то їй відразу вискочив

хміль з голови. Вона впала на коліна перед матір'ю і, простягаючи до неї руки, з плачем говорила:

— Маминько, простіть, я більше не буду!.. Все, що не скажете, так і зроблю!..

Замість того, щоб простити дочку, щоб зрозуміти, що Горпину загубила вона, мати, Фійона наказала принести ремінні віжки і тут же в хаті, в присутності всієї родини, задравши їй спідниці, власноручно її тими віжками одшмагала. Горпина сама не своя вискочила з хати, і відтоді між нею і матір'ю все було пірване.

І от учора брати, повертаючись з гульні, застукали Горпину з Довгим Василем. Василь утік, а Горпину вони захопили і знову вирішили повести до „маминькі“.

Була вже ніч і Фійона спала. Троє лишилось стерегти Горпину, а четвертий пішов до Фійони докласти про пригоду. Фійона мовчки вислухала, вдяглась у чорне і серед мертвої тиші увійшла до кімнати. Сівши на стільця, вона сказала.

— Ну?

Всі, перебиваючи одне одного, почали повторювати історію, пригадуючи і всі інші, де Горпина фігурувала в самому непотребному й скандальному вигляді. Ні одна риска не ворухнулась при цьому на обличчі Фійони, вона як камінна сиділа на своєму стільці. Коли скінчили, вона сказала:

— Кланяйся, суча дочко, братам у ноги, цілуй їхні чоботи, проси, щоб вони тебе простили!..

Горпина почала кланятись по черзі кожному братові і просити пробачення.

— Бог простить, Горпино, а я прощаю! Прости прощення у маміньки!..

Фійона сиділа нерухомо.

Тоді всі впали їй до ніг і почали прохати:

— Мамінька, простить її грішну й окаянну! Вона більше не буде!

— Не буду, мамінько, не буду! — кричала Горпина, пригадуючи страшну кару віжками. — Клянусь богородицею, що не буду!

— На іконі поклянешся?

— Поклянусь, мамінько, поклянусь!

Фійона взяла ікону і поставила на стіл. Потім прикликала Горпину і наказала проказувати за собою:

— Я, раба божа Агрипина, обіцяю перед твоїм чистим небесним покровом покинути своє нечесне й гріховне життя. Прохаю тебе й твого пречистого сина допомогти мені виконати цю свою обітницю!.. — і цілувала ікону.

— Ну, от, — сказала Фійона, — тепер не я тебе буду карати, а покарає тебе сам бог. Тепер уже немає над тобою моєї влади!

Старший син низько уклонився Фійоні й попрохав:

— Мамінько, по случаю миру в нашій сім'ї, дайте нам на пиво!

Фійона дала на дві відрі пива і така ж сувора пішла до себе.

Ось всю цю вчорашню пригоду Горпина й пригадувала зараз. Страх перед матір'ю і ще більший страх перед богом гнітив її. Вона думала тепер, як їй виконати ту страшну обітницю, що її вона дала вчора

перед іконою. Раптом їй спала одна думка, що від неї вона аж підвелася з лави. Думка ж була така:

— На якого бісового батька я мушу старатись для Вахромея та Орини, коли я й сама можу скористатись. Варяниця дурний, як пень і його можна обкрутити як малого!.. Стану йому за жінку і ніхто вже не посміє мене чимось пострікати!

Надворі почулись жіночі голоси, потім до хати вскочили дві жвавих та веселих молодиці і з реготом поклали на стіл хліб. Вклонившись господині, показали разом:

— Здорова була, Горпино!.. Приймай хліб - сіль і старостів!..

Горпина дивилась деякий час на них мовчки, нічого не розуміючи; потім відповіла;

— Та ви показалися чи що? Які старости?.. Від кого?..

— Та Гордій нас послав тебе сватати за нього!.. Коли хліб приймеш, то через півгодини всі тут будемо!..

У Горпини на обличчі блиснула радість,— це було те саме, про що вона тільки но хвилину назад думала, і в цьому вона вбачала те, що ніби сам „перст божий“ призначає їй Гордія за чоловіка. Ось чому вона, по-божно та урочисто поцілувала принесений хліб.

— Перекажіть Гордію Гарасимовичу, що я його хліб приймаю і прошу і його і всіх гостей до себе!..

* * *

Отож ніби наш герой і своє кубельце звив. Тільки жінка трапилась йому не така; йому б треба було хазяйновитої та домовитої подруги, щоб взяла його

в добрі руки, а Горпина була не така. Обітниця не допомогла, розклад пішов надто глибоко і вона й Гордій ще дужче загуляли. Тільки в одному помилилась Горпина; вона думала, що капшук у Варяниці такий, що грошей вистачить до самої смерті пропивати. А коли місяців через два по шлюбі Гордій кинувся до своєї кованої скриньки і подивився в неї, то почував потилицю і задуманий сів до столу.

— Ти чого це так зажурився?— спитала його Горпина.

— Та бачиш,— замнявся він,— я оце думав, чи не пора мені десь служби якої шукати!

— Що - о!— витріщилась на нього Горпина.— Служби? А нащо тобі служба, коли в тебе є пуд золота!

Гордій трохи ніяково засміявся.

— А ти й повірила!— сказав він.— Було трохи грошенят, так загули, процвиндрили ми їх з тобою!

Від несподіванки Горпина спершу не могла нічого сказати. Потім вона кинулась до скриньки, що стояла розкрита на лаві,— там було порожньо. Її від цього взяла така лють, що вона з силою жбурнула скриньку додолу. Узявшись в боки, вона так почала батькувати Гордія, що той від здивовання тільки рота роззявив.

— Ах, ти ж паскудник!— кричала вона. Ах, ти ж дурисвіт!.. Ах, ти ж п'янюга!.. Так ти мене обдурив?.. На що ж ти тоді зав'язав мені голову?.. А я ж дурна думала, що в нього грошви!.. Ти тільки подивися на себе,— підступила вона до нього.— Та ти ж чобіт чоботом!.. Та на бісового батька ти мені здався такий без грошей!.. Та на тебе ж гидко глянути, такий ти

бридкий, такий ти страмнющий!.. Геть з моєї хати!.. Щоб і ноги твоєї тут більше не було!..

І з кулаками до нього. Хоч який був хоробрий Гордій Гарасимович, а тут не витримав атаки і через кілька хвилин вискочив із хати з розпанаханою сорочкою та подряпаним обличчям; городами побіг до Фійони і розказав їй про все.

— Так що, мамінько, коли ви не допоможете, то не знаю, як і бути!— закінчив він свою скаргу.

Фійона, що її гордощі неймовірно страждали від такої поведінки дочки, вирішила втретє втрутитись у цю справу і негайно скликала родинну раду. Горпина прийшла, але на цей раз у неї не було й тіні покори. Коли Фійона стала її докоряти та доводити, що Гордій їй даний як чоловік самим богом, то вона сказала:

— Так заберіть його собі, коли він вам такий любий, а мені він непотрібний. Ви вже раз, мамінько, загубили мій вік, так нічого вам більше й мішатись!..

— Що, що ти говориш, суча дочко? Ти таке говориш мені, своїй матері?

— І говоритиму! І не хочу вас більше знати. Я сама собі господиня!— і, грюкнувши дверима, вийшла з хати.

Всі німо мовчали, а Гордій по-дурному кліпав очима.

Гордій пішов до батька. Старий Варяниця тільки похитав головою, але сина не прогнав.

— Ну, що ж, живи, до якогось часу, а там побачимо!..

Горпина, перепросивши Вахромея та Орини, бо вони були на неї сердиті за її шлюб з Гордієм, бо, бач, вона їм перебила дорогу, знову стала своєю

людиною в „Отраді“. Щождо самого Гордія Гарасимовича, то як тільки слобода взнала, що в нього ніякого „пуда золота“ немає, то одразу ж вся авреоля його розвіялась, як дим. Наскільки раніше, не дивлячись на безпутне життя, його всі поважали, то тепер навпаки, всі глузували й ставились до нього з призирством. Він на собі пережив каприз фортуни, що його так яскраво схарактеризував один із російських поетів, написавши, що —

Судьба играет человеком,
Она изменчива всегда,
То вознесёт его высоко,
То в бездну сбросит навсегда!

Гордій схуд, ще дужче споганів, опустився. До трудового життя був нездатний, бо вибився з колії, роботи собі ніякої не шукав, одне слово, в його особі слобода збагатилася ще на одного п'яницю. Часто за ради - христа частували його чаркою і прохали розказати, як він воював з китайцями. Поводячи своїми рудими вусами і витріщаючи свої пукаті очі, він говорив:

— Та що там!... Війна, можна сказати, була пустякова, сміхота одна, а не війна. Потому, глупий народ, оті китайці. Далеко дурніший за наш. Ти в нього з гвинтівки стріляєш, а він на тебе з пікою лізе. Канешно, перемога завжди за нами. Ну, а прийдемо ото ми в село альбо город їхній, зараз же хванзи їхні, вроді як би хати по - нашому сказать би, підпалюємо, а самі за бабами та дівчатами давай гонитись. Вони плачуть, відбиваються, кричать, а наші лапають та

сміються. Ну, а то господа офіцери захотять повеселиться і приказ видають, привести котрих, молоденьких, нетронутих зовсім. Ми їх ловимо, волочимо, а вони б'ються в руках, як вроді пташки, та щось лопотять по - своєму. Ну, ми, канешно, втішаємо їх: Чесво орьоте, дурепи? Не до когонебудь, а до господ офіцеров ведьом! Це тобі нетвій косоокий з косою ходя, а їх благородія!“ Ну, канешно, плаче, бо не понімає нашого простого руського языка. Вони плачуть, а ми регочемося. Одно слово, сміхота одна! Ну, а потім офіцери віддають їх нам, робіть, мовляв, хлопці, з ними, що хочете!..

— Ну, а для чого ж ото їхні хванзи було палити? Можна ж було й без цього обійтись?— питає котрийсь.

— А такий приказ, стало - бути, виходив. А раз приказ, стало - бути, роби. На те ти салдат, казньонний чоловік. Салдат не відповідає за себе, командир за нього відвічаєть. А салдат що? Йому що не скажи, те він і зробить!

— Ну, а все ж, Гордію Гарасимовичу, були й у вас діла?

Варяниця намотував на пальця вуса.

— Да, діла були!.. Це тільки тут у вас, у слободі, ви, репані мужики, не розумієте, що таке служба та геройство. Ви тут усі хоробрі! Попався б мені там Вахромей або Горпина, я показав би їм, де раки зимують!

Часто, напившись п'яний, Гордій учиняв в „Отраді“ бешкет, взиваючи Квасолю, Орину і Горпину останніми словесами. Поліція не могла нічого з ним зробити, бо він завжди був при георгії і стражники

примушені були відступати під градом лайливих слів, що їх, як шрапнельні кулі, розсипав Гордій навколо.

— Як, мене, георгієвського кавалера, що проливав свою кров за государя імператора, заарештувати?.. Та як ви смієте?.. Та ви знаєте, що моя лічність неприкосновенна? Ніхто, крім государя - імператора, не має права мене торкнути! Чули? Ну, налево кругом — арррш!..

Стражники виходили, а Варяниця фалшиво співав їм у слід:

Ой, греми слава трубой,
Ми драліся за Лабой,
По горах твоїм, Кавказ,
Раздайться слава о нас!

А вночі часто чули, як він, йдучи по вулиці, п'яно співав:

Ех, зима лютая проходить,
Весна красна настайоть!
Весна красна настайоть,
Салдат мундир надійоть!
Чорний мундир надійоть...
Біле личко вмивайоть!

А навколо ніч, темрява, морок.

* * *

Тяжко звичайно сказати, що, кінець - кінцем, сталося б з Гордієм, коли б раптом не вибухла русько - японська війна. „Акції“ Варяниці моментально піднесли догори, аджеж він всього півтора роки, як прибув з тих країв, воював, мав хреста, отже дещо

тямить у військових справах. І справді, тепер Гордій і на базарі і в „Отраді“ знов був першою людиною і його завжди оточував натовп цікавих слухачів, яким він розповідав, що таке війна, за якими принципами вона ведеться, пояснював воєнну тактику і стратегію. Робив він це дуже картинно: — подавав команду різними голосами, бахкав і бухкав ротом, показуючи стрілянину, виходив на середину, підносив руку, маршеравав. Він був схожий на бойового коня, що, зачувши сурмача і шум битви, весь оживав, здригався і поривався до бою. Тепер ні в кого більше не повертався язик глузувати з нього, він знову був на голову вищий за всіх, а у воєнних справах авторитет його був недовсяжний. Якби ще в нього в капшуку були гроші, то він би знову зайняв у слободі одно із перших місць.

Раптом Гордій зник. Слобожани ламали собі голови, де б він міг подітись так несподівано, коли тижнів через два потому він повернувся назад і вечером в новому мундирі й шинелі з наличками старшого унтер-офіцера з'явився в „Отраді“. Всі аж ахнули, побачивши таку переміну, засипали запитаннями і на перебій пропонували йому стільця й чарку.

— Куди ж це ви, Гордію Гарасимовичу, в такому параді зібралися?— питали його.

Гордій мовчки випив чарку, закусив і сказав, переповнений повагою до самого себе:

— Іду на війну макаків бити! Поступив до охочекомонної команди! Досить на печі боки гріти, нада када небудь царю й отечеству послужить!

— О - о - о! — вирвалось у слухачів.— Здорово!

— Ставлю пляшку горілки!— гукнув Двадцять-Десять, переповнений патріотизмом і пошаною до Варяниці.

— А я другу!— прогудів Довгий Василь.

Гордій навіть красивим здавався в своєму воєнному одязі, так що Горпина вийшла з - за шинквасу і солодко проговорила до нього:

— А про мене ви, Гордію Гарасимовичу, й забули! Чи ж хоч зайдете попрощатись, коли будете від'їздити?

Гордій страшно подивився на неї своїми пукатими очима і з ненавистю сказав:

— Пошла вон, лярва!.. Їди он до свого Вахромея, хай він з тобою прощається!..

За тиждень він виїхав до Манджурії.

* * *

Війна точилась. Японці весь час розвивали енергійний наступ. Розбивши руських на р. Ялу, вони швидко посувались по залізниці на північ і нанесли царським військам поразки на р. Шахе і під Вафангоу; військові операції наближались до Ляояну де, як писали газети, новий командувач руською армією, генерал Куропаткін, збирає кулак, що ним він без сумніву розіб'є японців і тоді наступить перелом в усій кампанії. Навколо Ляояну велась фортифікаційні роботи, підвозилась амуніція, набої, військо. Саме місто й околиці обернулись на величезний військовий табір. На китайців, справжніх хазяїв країни, ніхто не зважав. Вони примушені були мовчки дивитись, на

те, як ці чужі люди грабують їхнє добро, ґвалтують жінок і дочок, руйнують села. Тисячі біженців скупчилось біля російської армії. Безупинно працювали військово - польові суди і розстрілювали мирних китайців, що їх підозрівали в „шпигунстві“. Уважний спостерігач міг би помітити, яким зловісним вогнем іноді спалахують очі цих тихих, на перший погляд, людей.

Російське начальство нічого цього не помічало. Генерали займали цілі ешелюни з прекрасних сальон-вагонів, де везли меблі, чудові китайські старовинні вироби, що дістались їм як „військова здобич“, шовки невиданих кольорів і малюнків, цілі гареми проституток і авантюристок, навіть власних корів, а в той час поранені салдати валялись тисячами на вокзалах, коліях, у напівзруйнованих китайських фанзах. Через зайняті й забиті генеральськими поїздами станції не можна було своєчасно підвезти на позиції ні набоїв, ні амуніції. Не зважаючи на це безладдя, а може саме і через це, у вагон-сальонах та ресторанах, що їх по-відкривали різні спритні людці, річками текло вино і жваво торгували живим товаром. Столичні шансонетки на убогих сценах, вихляючи стегнами перед юрмою п'яних офіцерів, виспівували:

Еще раз, еще раз,
Еще много, много раз! ..

Різні уповноважені, постачальники і ціла армія паразитів, що, як хиже гайвороння назліталось сюди на трупний запах війни, зачувши здобич, обкрадали армію; одверто називали імена, починаючи від самого

намісника Алексеєва, хто скільки вкрав, і ні в кого не тільки не зривалось слова осуду, а, навпаки, їм заздрили, і кожний мріяв про те, як би й самому хапнути гарний куш з казни і „дременути в тил“. Військо було погано епікіроване, зброя була негодяща, не було рушниць, гармат, набоїв, не вистарчало лікарів, поставання було в руках пройдисвітів і казнокрадів на чолі з великим князем Сергієм Олександровичом, царевим дядьком, що його потім бомбою убив Каляєв. На вухо розповідали дивні речі. Ковдри, що замість того, щоб бути відправленими на фронт, опинилися в московських крамницях. Чоботи були на паперових підосвах, а цілі потяги з амуніцією, харчами й одягом, що йшли до Маньчжурії, дорогою десь зникали і розбазарювались. Все це було похоже на бенкет перед чумою. А одночасно з цим орловські, тамбовські, пензенські, саратівські, самарські, харківські, полтавські, катеринославські і так далі і так далі селяни вмирили в Маньчжурії за інтереси царської камаріл'ї і купки хижаків та авантюристів, що ціною народньої крові хотіли забезпечити собі безтурботне, сите й п'яне життя. Армія, ціла країна були віддані в руки ясновельможних і великородних мародерів і казнокрадів, військом командували генерали, нездари й страхопуди. І в цій страшній кривавій пожежі війни було вже чути перші громи революції 1905 року.

Але Гордієві подобалась ця атмосфера. Опинившись після цілого місяця дороги в полку, в бойовій обстановці, він знову обернувся на бравого й хвацького унтер-офіцера, що йому війна—рідна стихія. Він тепер

цілими днями з двома-трьома товаришами никав по місту, заходив до підозрілих будинків, де можна було найти продажню любов; ходив по шумливих і строкатих китайських базарах, де обдерта, страшна й вонюча юрма насичувала повітря гострими випарами людського тіла,— і почував себе володарем і господарем цього строкатого й гомінкого натовпу. Горпина, Вахромей, Воронівка — вся ця тиха слобідська іділія, що так нудила його, відійшла кудись у далечінь, вони стирались новими і такими знайомими вражіннями. Він придбав собі кількох нових товаришів, все типи дрібних мародерів, що під покровом теплої ночі ходили на нічний промисел. Повертались вони ранком і в них несподівано появлялись після таких нічних експедицій гроші, на які потім ішли гуляти на околиці міста у підозрілі темні шиночки в китайському кварталі, куди не могло заглянути око будь-якого офіцера. Розбої, грабунки і вбивства траплялись щодня і лада була безсила щонебудь зробити проти цього і здебільшого дивилась на це крізь пальці. Війна скинула з себе героїчне забрало, і показала своє справжнє відворотне обличчя, оголила найгірші людські інстинкти, і не було такого злочину, якого б вона не робила і не виправдувала. Кривавий туман заступив розум. Жах і ненависть, страждання і смерть, сльози і плач розлились над сотнями тисяч людей. Це був жах, де молот війни трощив голови й тіла в нічому неповинних людей.

Одного вечора високий і золотобородий рязанець, Григорій Косулін, з розбишацькими очима серпуховець Олексій Поясков і низенький ярославський

міщанин Митя Кіслов підійшли до Варяниці і запропонували йому піти з ними на „діло“.

— Ми тут назвали одного китайця недалеко від міста,— сказав Косулін,— думаємо його трохи потрусити. Я сам бачив, як він учора у полку одержав цілу торбину золота!..

Гордій, після короткого вагання, погодився. Вийшли вони надвечір, коли в рожевому промінні сонця м'яко вимальовувались верховини сопок, що кучерявились лісом. Місто, повне гармидеру, лишилось позаду. В широкій долині мирно прослались зелені гаолянові лани. На всьому лежала печатка сумирности й великої праці, що її людина вкладала в цю так прекрасно оброблену землю. Варяниця ішов позаду своїх товаришів і намагався відігнати неприємні думки. Нічого особливо поганого в тому, що він іде на нічну здобич, він не бачив, проте якась гризота не покидала його всю дорогу. Йшли годин зо дві, коли раптом під невеличкою сопкою побачили кілька будівель. Митя Кіслов, що йшов спереду, підніс руку догори; всі зупинились і лягли на межі. Тихо й непомітно десь зник Митька. За кілька хвилин він повернувся:

— Все на місці! Ідьом!

Підвелись і як можна тихше пішли до одного з будинків, що вигідно відрізнявся від решти.

— Це тут!— вказав Митя, що був за отамана.

Вони пройшли маленький садочок, при чому Варяниця почув пах якихось невідомих квіток. Його поставили на терасі і наказали подати знака, коли він помітить щось підозрілого; самі вони пішли у дворик. Лишившись сам, Варяниця вслухався в тишу.

Ніч була м'яка, тепла й трохи вогка. Древа, будинки й фанзи в темряві виглядали зовсім інакше, ніж було в день. Навколо був розлитий великий спокій, глибокий сон обійняв усе живе, повітря нерухоме, ані найменшого подиху вітру, а вгорі небо мерехтіло великими зорями. Гордій пригадав молоді роки, коли він отак само проводив ночі, будучи панським воловиком, в степу. Така ж сама тепла, м'яка тепла ніч. Лежать сірими плямами круторогі воли; деь деренчить деркач; спросоння вдарить кілька разів перепел; безшумно промайне темним привидом нічна птиця.

Щось схоже на каяття ворухнулось в душі Гордія. Але в цей момент він почув легкий тріск дерева, і це примусило його насторошитись, а за хвилину почув за стіною шум, брязкіт розбитого скла й перелякані голоси. Гордій весь напружився. Хтось благальним голосом лопотів якісь незрозумілі слова, а йому рідко відповідав голос Митька. Почулась возня, метушня і раптом тишу ночі розітнув страшний нелюдський зойк. Гордій зірвався з свого місця, оббіг навколо будинку й вскочив через виламані двері до просторого покою. На підлозі в передсмертних корчах, при скупому й тремтливому світлі свічки, бився старий китаєць. З перерізаного горла цівкою била кров і густою чорною плямою заливала підлогу і шовковий халат. Гордій злякано водив очима по обличчях товаришів:

Митько сердито на нього цикнув:

— Ти чого прибіг? Іди і подивись, чи не розбудив цей старий чорт когонебудь! Ми хотіли з ним мирно поговорити, а він почав кричати!..

Тіло перестало битись, воно тепер все трусилось, одна п'ята дрібно стукала об підлогу і від цього Варяниці стало невимовно моторошно, потім китаєць в останнє здригнувся, широко роззявив рота, простяг догори руку, ніби хотів піймати востаннє повітря, захріп і замовк. Мародери почали обушкувати кватирю й клали до своїх мішків усе, що мало якунебідь цінність. Оглянувши востаннє кімнату, вони вийшли й покликали Гордій, забувши на столі свічку.

Вже, коли відбігли верстви на три, темнота ночі раптом зайнялась чєрвоним полум'ям; його зловісний відблиск ліг на землю; поблідло небо і виглянули далекі сопки. Чотири постаті зупинились на хвилину і дивились на вогняний стовп; потім вони сховались у високому гаоляні.

Цілий день Гордій боявся, що справа викриється, їх заарештують і привселюдно розстріляють. Китаєць не виходив йому з голови, він стояв перед ним як живий. Але ніхто не приходив, і Гордій потроху заспокоївся. І це діло завмерло, як завмерло багато інших. На гроші, що їх дістав Гордій, як свою частку, він кілька дєнь важко пив, аж поки не спустив останнього карбованця.

* * *

Вже четвертий дєнь навколо Ляояну точилась велика битва. Важко стріляла артилерія і будила стоголосу луну; зі свистом пролітали над головами гарматні набої і рвались там, на сопках, де мурашками ворушились лялькові фігури японських салдатів. Часто, сальвами і в роздріб, сухо бажкали рушниці.

Долинами, витопчуючи лани гаоляну, проходили на позиції полки. Проїжджали швидко батареї. Скачучи на межах і через маленькі рови, бігли тачанки з набоями.

За сопкою, коло невеликого струмочка, розкинувся польовий лазарет. Проскакав курним шляхом генерал з ад'ютантами і десятком ординарців. Сонце яскраво грало на золотих еполетах. Ішли, повзли і їхали поранені.

Стугоніла від сальвів земля. Сонце немилосердно лило розтоплений вогонь свого проміння і випивало мозок у людей. Повітря важке, непорушне і в ньому стояв солодкуватий трупний запах; обрій заслала жовтувата імла. Величезна просторінь рухалась; було видно колони військ, валки обозів; стовпами піднімався пил; повітря було насичене звуками, багрянно-вогняно рвались над головами японські „шімози“.

Шум битви наближався. Японська артилерія все частіше й частіше стріляла. Крики ура і „банзай“ перемішувались між собою. Усюди валялись убиті, неприродно розкинувши руки; зелені мухи густим роєм вкривали очі і чорні вістя ротів; ноги натикались на покинуту амуніцію, сковзались в людських і кінських тельбухах і крові, спотикались об окопи, вириті набоями ями, зламане дерево. Люди задихались падали, повзли, бігли. Якийсь придуркуватий командир пустив свій полк в контратаку з оркестрою музики впереді і до всієї кокофонії звуків примішались звуки Преображенського марша. Японці перейшли до рішучої атаки.

На ділянці, що її займав полк Гордія Варяниці, покищо було тихо. Полк займав позицію впереді двох невисоких сопок, що в них він упирався. Нижче текла тиха річка і від неї йшла приємна прохолода. В зеленій гушавині гаолону жовтіли свіжо викопані окопи. Праворуч і ліворуч шумів бій, ледве було чути тріскотню рушниць, і неясні крики, що стушовувались віддаленням.

Гордій з командою охочекомонних при двох офіцерах був на другому березі річки. Команді було дано наказа попередити несподіваний напад японців і затримати їх, поки полк не приготується до бою. Гордій лежав на невисокому пагорбку і вдивлявся в зелену стіну гаоляну. Від передчуття небезпеки він весь напружився і йому всюди вбачались тихі кроки ворога, що непомітно підкрадався до нього. Поруч нього лежав Олексій Косулін і щурих свої світло-карі розбишацькі очі.

Було може опівдні, коли раптом з лівого боку забахкала японська батарея. Гордій і Косулін повернули туди голови і побачили, як з сусідньої сопки спускались густі лави японців. „Шімози“ почали розриватись над головами команди, що залягла в гаоляні і над річкою. Потім спереду захиталась гаолянова стіна і просто перед очима здивованих Гордія і Косуліна виросло кілька японців. Замість стріляти, Гордій схопився на ноги і побіг назад. Праворуч і ліворуч бігли інші. Невимовний жах вселився в Гордія. Він біг без думок, батожений тим страхом, біг до річки, за якою бачив собі рятунок. Коли вже вибіг захеканий на берег, над головою щось блиснуло, потім спереду

— щось розірвалось, спалахнув темно - червоний вогонь, далі щось важке й гаряче вдарило йому в бік і Гордій, випустивши з рук рушницю, секунду похитався і впав просто обличчям на вогку землю...